

БОГДАН СЛЮЩИНСЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, професор кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету

Етнонаціональні особливості українського Приазов'я: історичний аспект

Abstract

The paper analyzes some socio-cultural features of Priazov'ye (the region near the Sea of Azov), particularly its multi-ethnicity. The cross-cultural communication between different groups of its population is studied on the basis of historical material and archival documents, as well as references to author's own surveys conducted during 2004–2006 in Mariupol, Sartana, Stary Krym, Talakhovka, and Gnutovo.

Special attention is paid to processes of acculturation, deculturation, assimilation and cultural hybridization typical of ethnically mixed communities. The state policy of transferring large groups discriminated mainly on principles ethnical or religious identification have resulted in so-called "third" (or blended) culture as a mixture of dominant (Russian) culture with original cultures of different ethnic communities. Now the area near the Sea of Azov is inhabited by 104 nationalities and ethnicities more or less integrated in major socium. Nowadays, due to its great ethnic diversity Priazov'ye has neither homogeneous cultural conditions, nor language homogeneity.

Вступ

Як свідчить історія, заселення території сучасної України мало свої особливості, які так чи інакше впливали й досі впливають на формування специфічності нашого соціуму та особливої міжкультурної комунікації всіх його сегментів, зокрема українського Приазов'я. Щоб з'ясувати сутність і обставини цього процесу, вчені різних історичних періодів намагалися аналітично дослідити етнонаціональний склад населення цих територій, розвиток господарських, соціальних і культурних зв'язків у їхніх межах.

Сьогодні Україна поділяється на умовні територіально-етнографічні зони. Приазов'я відноситься до південної етнографічної зони. Географічне

розташування і природа Приазовських степів зумовили долю його населення. З давніх-давен ці степи були місцем перебування кочівників. Тут побували і печеніги, і чорні клобуки, і половці, і татари. Пізніше на цих землях з'явилися українці, а згодом і представники інших етнонаціональних угруповань. Але не тільки природа впливала на соціокультурні особливості населення Приазов'я. Було дуже багато інших чинників, які формували сьогоденніший "характер" населення цього оригінального регіону.

У пропонованій статті аналізуватимуться чинники соціокультурних особливостей населення Приазов'я. Одним із таких чинників є багатонаціональність, адже на цій території проживають 104 національності та етнічні групи. Тому саме міжкультурну комунікацію я розглядатиму не тільки у контексті мовного спілкування, а й з огляду на трансляцію культурних цінностей через безпосереднє й опосередковане спілкування людей: від людини до людини, від покоління до покоління і між представниками різних культур.

Історичні аспекти виникнення і розвитку Приазов'я

Історія виникнення, заселення і розвитку українського Приазов'я багатогранна і складна. Точну дату появи перших поселенців у цьому регіоні встановити важко. Але за даними, які зберігаються в Маріупольському краєзнавчому музеї, можна вважати, що історія центру Приазов'я — Маріуполя — налічує 230 років. Резюмуючи історичні аспекти розвитку українського Приазов'я, слід сказати, що за період свого існування Приазов'я і його центр Маріуполь зазнали багатьох змін: політичних, економічних, соціальних, демографічних, етнонаціональних тощо.

За сивої давнини тут був закладений фундамент міжкультурної комунікації, яка видозмінювалася, пристосовуючись до соціокультурних умов певних історичних періодів розвитку самої спільноти регіону, а також владно-політичних, економічних, ідеологічних, репресивних та інших аспектів часу. Ці аспекти історичного розвитку українського Приазов'я не могли не вплинути на структуру населення регіону взагалі і, вочевидь, на етнонаціональний склад.

Етнонаціональна структура українського Приазов'я

Етнонаціональна структура українського Приазов'я дуже складна. Незважаючи на багатовікову історію, формування національного складу населення українського Приазов'я припадає переважно на другу чверть XVIII століття, коли лівобережжя ріки Берди ввійшло до Кальміуської паланки Запорозької Січі. Але заселення відбувалося досить повільними темпами [1, с. 51–52], про що свідчать різні історичні джерела і результати пізніших досліджень учених.

До середини 60-х років XIX століття в основному завершився процес масового заселення Півдня тодішньої Російської імперії й утворення відповідних населених пунктів. У цьому заселенні брали участь різні етнічні групи. На їх переселення до нових земель суттєво впливала зовнішня і внутрішня політика уряду Російської імперії. На засвоєних територіях між ними встановлювалися торговельно-економічні зв'язки, виникала міжкультурна ко-

мунікація. Кожна етнічна група прагнула зберегти свою національну культуру і самобутність. Вирішальним чинником у збереженні етнічної самобутності в Російській імперії виступала релігійно-конфесійна належність.

Розгляньмо структуру населення регіону у XIX столітті за даними таблиці 1.

Таблиця 1

**Населення Маріупольського повіту за групами і розрядами,
1885–1886 роки**

№ з/п	Розряди та групи населення	Чисельність селянських поселень за подвірним переписом		Письменність	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1	Німці – колоністи: земельні безземельні	3420	3317	1709	1606
		1501	1412	633	565
2	Німці із неповною власністю: земельні безземельні	486	499	199	171
		6	8	3	3
3	Німці – повні власники: земельні безземельні	676	578	200	135
		19	21	7	8
4	Німці, зразкові господарства при єврейських колоніях	113	108	48	58
5	Група німців: земельні безземельні	6221	5943	2799	2546
		4695	4502	2156	1970
		1526	1441	643	576
6	Група євреїв-колоністів	1244	1152	435	59
7	По групі селян на купчих землях	593	590	69	1
8	Селяни: власники з дарчою із дарчою на садиби	1360	1322	218	7
		1418	1319	257	8
		113	80	12	–
9	Група колишніх поміщицьких селян	2891	2721	487	15
10	Група колишніх державних селян	33979	32425	3983	114
11	Група колишніх козаків Азовського війська	5028	4854	1132	69
12	Група колишніх греків-поселенців	28215	26546	6906	1125
13	Загалом земельного населення	78171	74231	15518	3929
14	Німецькі хутори на орендованих землях	921	866	301	224
15	Російські хутори на орендованій землі	776	726	116	10
16	Сторонні	7099	6618	1897	907
Загалом по повіту:		86967	82441	18125	5070
із подвірним землеробством		9518	9097	3706	2840
із общинним землеробством		70350	66726	12522	1323

* Джерело: [2].

На підставі наведених даних можна зробити висновок, що населення Приазов'я станом на 1885–1886 роки було представлене переважно селянами (державними та поміщицькими) — 49,9%, на другому місці — греки-переселенці (3,6%), на третьому — німецькі колоністи (7,7%), четверте і п'яте місця посідають представники Азовського війська (6,2%) та єврейські колоністи (1,5%).

Стосовно письменності населення, то тут першість належить німецьким колоністам (43,9%), друге місце посідають єврейські колоністи (20,6%), третє — греки-переселенці (14,7%), четверте — представники Азовського війська (12,2%) і останнє — селяни (державні та поміщицькі — 6,5%).

Унаслідок інтенсивної міграції відбувалися певні зміни в етнічній структурі населення регіону. Таблиця 2 відображає результати перепису населення Маріупольського повіту 1897 року.

Таблиця 2

Національний склад населення Маріупольського повіту, 1897 рік

№/п	Етнонаціональні групи	Кількість, осіб	%
1	Українці	117206	46,10
2	Греки	48290	19,00
3	Росіяни	35691	14,05
4	Німці	19104	7,52
5	Татари	15462	6,08
6	Євреї	10291	4,05
7	Турки	5320	2,09
8	Білоруси	1697	0,67
9	Поляки	528	0,20
10	Молдовани	95	0,04
29	Інші	362	0,14
Загалом		254056	100

Найбільше в етнонаціональній структурі на цей рік представлені українці, наступні за кількістю — греки, третю позицію посідають росіяни, а далі йдуть німці, татари, євреї, турки. Доволі мало представлені білоруси, поляки та молдовани, а загальна частка представників інших етнічних груп (французи, цигани, вірмени, англійці, литовці, чехи і словаки, італійці, осетини, болгары, латвійці, фіни, серби, грузини, шведи, перси, естонці, норвежці, угорці та ін.) не сягає й одного відсотка, отож не дивно, що у XVIII–XIX століттях вони відображені не в усіх дослідженнях.

Якщо дані перепису 1897 року порівняти з картиною на 1857 рік, то можна сказати, що населення за 40 років зросло на 57,6%, переважно через міграційні процеси, а етнічний склад за цей період мало змінився (так само найбільшу групу становлять українці, далі — греки, росіяни, німці та ін.).

Як бачимо, зведені таблиці не дають жодних відомостей про волохів та інших мешканців Приазов'я, свідчення про яких закарбовані в історії заселення цього регіону [3–6]. Наприклад, у неофіційному виданні за 1913 рік

повідомляється: “Три четверти (68%) населення Екатеринославской губернії, а именно все земледельческое население края, состоит из малороссов, потомков запорожцевъ и днепровскихъ казаковъ, сохранившихъ во многомъ свои традиционные порядки, языкъ, песни, обряды, любовь къ вольности, отсутствие заботности, которую мы видимъ у малороссовъ Подольской, Волынской и Киевской губерній, какъ результатъ польскаго гнета и помещичьяго, и живущихъ своей самобытною отъ другого населенія губерній жизнью, хотя близость великорусскаго пришлага элемента и городовъ остаются не безъ вліянія.

Великорусское населеніе главнымъ образомъ сосредоточивается въ Екатеринославскомъ, Бахмутскомъ и Луганскомъ уездахъ и живетъ своею индивидуальною и самобытною жизнью, а особенно горнорабочіе, большею частью уроженцы коренной Россіи и непорывающіе съ ней связи.

Давно поселившіеся великороссы-крестьяне местами почти слились съ малороссами, особенно на западе губерній, где ихъ трудно по образу жизни отличить отъ малоросса. Чемъ кучнее великороссъ отселился отъ малоросса, темъ нагляднее разница въ бытовыхъ чертахъ того и другого, въ особенности велика разница между малороссами и великороссами старообрядцами (белокриницкой іерархіи), кучно живущими въ Павлоградскомъ и Луганскомъ уездахъ.

Городское населеніе большею частью ассимилировалось и утратило свои національные и племенные черты” [цит. за: 3, с. 12–13].

Більші етнонаціональні групи зберігали свої корені, про що йдеться у неофіційному виданні: “Совершенно самобытною жизнью отъ русскихъ, какъ и вообще немцы колонисты всей Россіи, живетъ многочисленный въ губерній и имущественно состоятельный немецкій элементъ, владеющій большими земельными пространствами въ Верхнеднепровскомъ, Екатеринославскомъ, Новомосковскомъ и Александровскомъ уездахъ, при чемъ немцы – менониты (около 25000 чел.), не отличаясь со стороны внешнего быта отъ прочихъ немцевъ-колонистовъ (католиковъ и лютеранъ), въ отношеніи внутреннего быта и культурномъ держатся однако совершенно изолировано даже и отъ своихъ компатріотовъ” [цит. за: 3, с. 13].

Те саме можна сказати про доволі велику групу переселенців із Криму: “Довольно компактную группу, почти единственную въ Россіи, представляють изъ себя такъ называемые *Мариупольскіе греки*, переселившіеся въ Россію въ 1779–1783 г. ... После полного присоединенія Екатеринославской губерній къ Россійской державе, а въ особенности после уничтоженія Сечи Запорожской и раздела Польши, т. е. въ самомъ конце XVIII века, большою волной хлынули въ губернію *евреи*, преимущественно жительствоющіе въ городахъ и завладевшіе почти всей торговлей и ремеслами.

Крапинами разбросаны по губерній татары, болгары и молдаване” [3, с. 13].

За станом на 1913 рік територія Катеринославської губернії вимірювалася 5664321 десятинами землі. Із них 813,719 припадало на Маріупольський повіт. Населення губернії на 1 січня 1913 року становило 3298496, зокрема у містах — 524708, а в повітах — 2773788 осіб [3, с. 21].

Треба зазначити, що переселення тривало і в XX столітті, але дещо по-іншому. Якщо перші поселення створювали іноземні колоністи та ви-

хідці із віддалених регіонів Російської імперії, то ця хвиля переселень відбувалася в межах Радянського Союзу і мала стосунок до створення радгоспів-гігантів, яким надавали статус самостійних господарств і які поступово перетворювалися на нові села.

Потім селами України пройшов голод 1932–1933 років, унаслідок якого одні селяни померли, інші втекли, і села знову спорожніли. Тоді знову було ухвалено урядове рішення про переселення на землі Приазов'я селян із Курської, Чернігівської, Воронезької, Полтавської та інших областей. Такі процеси тривали за часів Радянського Союзу й тоді, коли розбудовувалися Маріупольські промислові гіганти, і це справляло свій вплив на етнонаціональну структуру населення Приазов'я. Одначе сюди переселяли не тільки працездатних людей із різних регіонів колишнього Радянського Союзу, а й “умовно звільнених” із місць покарання на примусове поселення і відпрацювання визначеного терміну на будівництві промислових об'єктів. Це все поступово створило різнобарвний і в етнонаціональному, і в культурному плані склад населення українського Приазов'я.

Спробуймо за таблицею 3 простежити за змінами в етнонаціональній структурі, які відбулися від перепису 1897-го до перепису 1926 року [7, с. 175].

Таблиця 3

Етнонаціональний склад населення Маріупольського округу, 1926 рік

№ з/п	Етнонаціональна належність	Кількість, осіб	%
1	Українці	199300	61,2
2	Росіяни	34600	10,6
3	Білоруси	500	0,1
4	Молдовани	1400	0,4
5	Греки	58900	18,1
6	Євреї	3900	1,2
7	Німці	25500	7,8
8	Інші	1100	0,1
Загалом		325200	100

Як бачимо із таблиці, чисельність населення за 29 років, що проминули від 1897-го зросла на 71144, його етнонаціональна структура майже не змінилася. Невеликі зміни, які тут відбулися, пов'язані з міграцією та демографічними процесами.

Наступними роками, як свідчать результати подальших переписів (1970, 1979, 1989, 2001), населення Приазов'я збільшувалося (за винятком 2001 року). Таким чином, можна стверджувати, що населення регіону в період 1970–1990 років збільшилось, а його етнонаціональний склад розширився. Чисельність основних етнонаціональних груп збільшилася: українців — на 24,9%, білорусів — на 42,7%, росіян — на 55,3%. З'явилися у Приазов'ї у невеликих кількостях азербайджанці, абхази, аварці, башкири, в'єтнамці, естонці та інші етнонаціональні групи, а грецьке населення знову зменшилось (на 24,4%).

У 2001 році населення, що проживає на досліджуваній території (місто Маріуполь, села Сартана, Старий Крим, Талаковка та Гнутово), зменшилося на 27,6%, натомість кількість національностей значно зростає і сягнула 104; при цьому число українців збільшилося на 8,7%, азербайджанців, вірмен, грузинів, циган, чехів, чувашів, удмуртів — майже удвічі, вчетверо збільшилася група чеченців; зменшилася кількість греків (на 6,8%), майже удвічі зменшилася кількість молдован, мордвин і німців — на 26,4%, поляків — на 40,3%, росіян — на 14,0%, неістотно змінилися такі групи, як серби, табасарани, таджики, татари; опріч того, з'явилися представники ороків (36 осіб), саамі (3 особи) та інших груп, які, втім, суттєво не вплинули на етнонаціональну структуру населення українського Приазов'я.

Отже, резюмуючи розглянуті дані, можна стверджувати, що:

- багатонаціональна структура українського Приазов'я зберігається від самого початку його заселення у XV–XVI століттях, про що свідчить, зокрема, і склад запорозького козацтва;
- колонізаторська політика Російської імперії підтримувала збереження, продовження і розвиток цих процесів, що підтверджують дані зведених повітових таблиць 1885–1886, 1901–1902 років та перепису населення 1897 року;
- революційні події 1917 року етнонаціональну ситуацію в українському Приазов'ї не змінили, згідно з результатами переписів населення за 1926 та 1959 роки. Якщо 1926 року кількість національностей Приазовського регіону сягала 8, то 1959-го — 16, хоч загалом населення значно скоротилося, зокрема внаслідок репресій проти окремих етнічних груп;
- курс на створення великого промислового центру спричинився до значного збільшення не тільки населення взагалі, а й етнонаціонального складу зокрема. Так, за переписом 1970 року він сягнув 60 етнічних груп, у 1979 і 1989 роках — 93, а 2001-го — 104 групи.

Етнонаціональна структура українського Приазов'я доволі різнобарвна, що відбивається на розвитку міжкультурної комунікації регіону. Далі буде розглянуто один з основних чинників міжкультурної комунікації в регіоні, а саме етномовний.

Мовні особливості комунікативних практик населення Приазов'я

Характерною ознакою українського Приазов'я є складна етнічна палітра. Саме етнічність є досить сильним індикатором відмінностей в українському Приазов'ї. Звісно, всі етноси, котрі оселилися на теренах Приазов'я, змушені були виробляти, так би мовити, “третю мову”, так чи інакше зрозумілу для всіх. Такою мовою стала гібридна мова — “суржик”, який поєднав етнічні діалекти з діалектами нав'язаної державною політикою російської мови. Але тут є ще деякі специфічні явища. Кожний етнос, переселений до Приазов'я, свого часу вже підпадав під вплив певної культури, як, наприклад, греки за часів проживання у Криму, сілезькі німці тощо. Це віддаляло етнос від своєї вихідної мови.

Як свідчить історія, між грецькими поселенцями Маріупольського повіту (як тоді, так і сьогодні) є одна суттєва відмінність — мова. У деяких по-

селеннях (у сьогоднішньому селі Сартана) спілкуються грецьким діалектом “апла”, в інших (наприклад, у селі Старий Крим) — татарсько-турецьким діалектом, який замінив їм рідну мову ще за часів проживання у Криму. Ці відмінності, поза сумнівом, кореняться в умовах, за яких існували греки під гнітом турків і татар. Це свідчить про те, що панівна культура впливає на іншу, зокрема, через мову, тобто мова “влади” стає “мовою” поневолених, зазнаючи певних змін. Таким чином відбуваються процеси акультурації й декультурації й, очевидно, певні зміни й у міжкультурній комунікації.

Секретар Маріупольської земської управи І.Е.Александрович у книзі “Короткий огляд Маріупольського повіту” (1897 р.) пише: “Въ настоящее время, какъ тотъ, такъ и другой языкъ употребительны только въ массе сельскаго населенія, и то въ местностях, более удаленныхъ отъ Маріуполя. Въ самому же городе и вообще у более интеллигентной части населенія родныя наречія заменены русскимъ языкомъ и служатъ тепер только подспорьемъ, в особенности при торговыхъ оборотах, при которыхъ люди никогда не брезгаютъ известнымъ афоризмомъ Тайлера: речь дана для того, чтобы удобнее скрывать мысли. Съ русскою речью сроднила грековъ школа, в особенности со времени упраздненія греческаго суда и поступленія ихъ въ веденіе общихъ учреждений...” [8, с. 55]. Як бачимо, грецька самобутня культура, особливо мова, за цих обставин зазнала утисків з боку владних структур, тобто створювалися умови, за яких вона розвиватися не могла і зберігалася тільки у спілкуванні на побутовому рівні чи під час торгівлі. Відбувався процес декультурації.

За даними дослідження, німці, які переселилися у цей час, здебільшого розмовляли польською мовою, дехто вживав специфічні звороти, очевидно, ґрунтовані на запозичених зловні словотвірних конструкціях, проте деякі розмовляли й чистою німецькою мовою. Російською мовою поселені-німці, зазначає І.Александрович, володіють погано: “...масса же населенія колоній по-русски не говорить вовсе, и даже во внутреннихъ сношеніяхъ местной сельской и волостной администраціи сохранился письменный немецкій языкъ” [8, с. 59]. До речі, на побутовому рівні у німців-переселенців зберігся діалект предків, якого німці з їхньої історичної батьківщини нині не знають (дані анкетування).

Отже, населення українського Приазов'я становили люди, яким волею обставин довелося або переселитися на ці землі під тиском імперської політики, або за власним вибором з тих чи тих політичних, економічних, соціальних причин змінити місце проживання. Зберігаючи певною мірою свою етнонаціональну культуру й пристосовуючись до нових умов життя та нового соціокультурного середовища, ці люди прагнули виробити певні правила поведінки, що й визначало характер міжкультурної комунікації того періоду (XVIII–XIX ст.).

Наприкінці XIX століття грецьке населення домінувало за чисельністю у 25 населених пунктах Маріупольщини. Маріупольські греки й далі проживали компактно в більшості населених пунктів, незважаючи на зростання іноетнічного елемента. Це давало їм змогу уникнути повної асиміляції та зберегти національну самобутність аж до XX століття.

Рідна мова залишалася в грецьких селах мовою повсякденного спілкування до кінця 1920-х років. Навіть сільські сходи старости цих сіл проводили грецькою мовою принаймні до 1917-го [9]. Діти воєнних біженців

1915–1916 років, розселені по селах Маріупольщини, навчалися розмовляти грецькою, і їх не можна було відрізнити від власне грецьких дітей [10]. Слід зазначити, що майже півтора століття існування приазовських греків під скіпетром Російської імперії, та закритий характер сільських общин, який зберігається й донині, не сприяли зближенню мовних діалектів двох субетнічних груп — урумів та румеїв, натомість це певною мірою захищав їх від русифікації. Поглиблення мовних особливостей місцевих діалектів, пов'язане з особливостями розселення маріупольських громад, члени яких належали до різних субетнічних груп, за умов віддаленості від світових центрів елінізму та панування інонаціональної культури Російської імперії, — все це створювало специфічну міжкультурну комунікацію, яка зберігається в регіоні й до сьогодні.

Щодо інших етнонаціональних поселень маємо подібну картину. Етноси тяжіли до компактного проживання, по-перше, заради кращого порозуміння. По-друге, члени таких груп почуваються безпечніше й комфортніше. Таке розселення сприяє збереженню етнонаціональної культури. Але потрібно зазначити, що всі етнонаціональні групи, крім українців, росіян і греків, у цьому регіоні малочисельні, що внеможливило розвиток їхньої національної культури, і вона розчинялася в іншій або поглиналася іншою культурою, тобто відбувалися процеси акультурації та декультурації.

Представники різних народів — українці, росіяни, білоруси, греки, німці, євреї, чехи, поляки — принесли на землі Приазов'я свої традиції, звичаї, релігію, побут, мову, свою культуру. Вони жили разом, спілкувалися, створюючи своєрідну міжкультурну комунікацію. Проте, намагаючись зберегти своє національне коріння, етнонаціональні групи розселялися компактно, і вже на початок 1860 року поблизу Маріуполя існувало близько 40 українських і російських сіл, 27 грецьких і 27 німецьких сіл, 5 менонітських і 7 єврейських колоній, 4 станиці і 1 посад Азовського козачого війська [11, с. 88]. Пізніші міграційні мікро- та макропроцеси також впливали на міжкультурну комунікацію та мовленнєву культуру регіону.

Література

1. *Калери Г.М.* Типографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // Журнал Министерства внутренних дел. С.П. — СПб., 1845. — С.34–69.
2. Статистико-економічні таблиці по Екатеринославской губернії. Вып. 2: Маріупольській уездъ. — Екатеринослав, 1887.
3. Вся Екатеринославская губернія: издание неофициальное. — Екатеринослав, 1913.
4. *Гришевський Д.М.* Жданов. — Донецьк, 1971.
5. *Голубуцький В.А.* Черноморское казачество. — К., 1956.
6. Материали по истории и культуре греков Украины / Сост. и ред. С.А.Калоерова, Г.Н.Чердакли. — Донецк, 1998. — Вып.1.
7. *Лаврів П.І.* Історія Південно-Східної України. — К., 1996.
8. *Александрович И.Е.* Краткий обзор Мариупольского уезда.— Мариуполь, 1897.
9. Звіт комісії ВУЦВК про обслідування стану грецького населення у Маріупольській окрузі (не раніше 29 серпня 1925 р.) // ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14–39.
10. Звіт комісії ВУЦКВК про обслідування стану грецького населення в Сталінській окрузі (вересень 1925 р.) // ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 56–70.
11. *Весь Мариуполь: путеводитель* / Под ред. В.В.Маликова. — Мариуполь, 2003.